

Dynda, Jiří

[Gajdošíková Šebetovská, Michaela. Veles: slovanské božstvo ve srovnávací perspektivě]

Religio. 2024, vol. 32, iss. 1, pp. 241-245

ISSN 1210-3640 (print); ISSN 2336-4475 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/Rel2024-37984>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79962>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 14. 06. 2024

Version: 20240606

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

tech a sborech po celé České republice je možné vyvozovat, že to bude právě oblast kategoriální pastorace, kde bude možné efektivně nabízet evangelium a příklad života, smrti a zmrtvýchvstání Ježíše Krista. V kontrastu k tradiční „nedělní povinnosti“ chodit do kostela se vězněným osobám nabízí zcela nová možnost uchopení nabízené (psycho)spirituální cesty. Zajímavým příspěvkem do debaty mohou být pro čtenáře výsledky analýzy motivace z pohledu jednotlivých aktérů vězeňského „náboženského“ dění v rámci případové studie z jedné z našich ostrahových věznic. Zatímco uniformovaní příslušníci považují za hlavní motivaci vězněných osob k účasti na duchovenských aktivitách snahu o získání kladného hodnocení k jednání soudu o případném podmíněném propuštění a kaplani snahu o pozitivní změnu svého života, vnímají samotní vězni svou účast spíše jako prostředek k ukrácení času a zahánění nudy (s. 176). Jakákoli motivace však naštěstí otevírá prostor k době zvolené intervenci.

Výrazně sociologizující pojetí a místy až přílišný akademický odstup od konkrétního běžného života ve věznicích užité ve výše představované monografii pak rozhodně nikoli rušivě či konfrontačně kontrastuje, ba naopak užitečně doplňuje, zkušený insiderský přístup psaní textu salesiána Michaela Martinka, dlouholetého vězeňského kaplana, ke stejnému tématu v jeho monografii *Duchovní služba ve věznicích* (2022). Všechny obdobné – Bohu a odborné religionistické obci jistě milé – počiny tak mohou být příslibem budoucího živého propojení teoretického světa akademiků, penitenciární praxe a představitelů jednotlivých participujících církví a náboženských společností.

PETR NOVÁK

Religio: Revue pro religionistiku

32/1, 2024, 240-241.

<https://doi.org/10.5817/Rel2024-37986>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Michaela Gajdošíková Šebetovská, Veles: Slovanské božstvo ve srovnávací perspektivě,

Červený Kostelec:

Pavel Mervart 2023, 190 s.

ISBN 978-80-7465-594-4.

Navzdory tomu, že v dřívějších dobách byl termín „srovnávací věda o náboženství“ takřka synonymní s religionistikou jako takovou (nebo alespoň s religionistikou, jak byla pojímána na univerzitních pracovištích v Československu), sama srovnávací metoda, hledající shody i odlišnosti mezi mýty, rituály a božstvy, upadá v religionistice posledních několika dekád v diskurzivní nemilost. Již post-eliodovská (a post-dumézilovská) religionistika na Západě se v 80. a 90. letech začala od komparativního rámce odvracet ve prospěch stále častějších partikulárních areálových přístupů. Zcela programaticky tento odvrat vystihl Jonathan Z. Smith ve svém eseji „In Comparison a Magic Dwells“ z roku 1982 – ono kouzlo či magie, která podle Smitha dlí v jádru srovnávací metody studia náboženství, jím bylo původně míněno jako opovrhlivé naznačení nevědeckosti, netestovatelnosti a subjektivní a často impresionistické povahy srovnávání.¹

I přes tento odsudek ze strany významného koryfeje religionistiky ale srovnávací přístup – zejména k archaickým náboženstvím, která nás v této recenzi zajímají především – nadále kvetl. Obzvláště v oblasti srovnávání a navazujícího výkladu starých indoevropských tradic, jejichž studium ve druhé polovině dvacátého století nevratně proměnil důkladný filologický přístup Georgese Dumézila, nesl své plody: např. v rozsáhlé práci klasicisty Martina L. Westa, *Indo-European Poetry and Myth*

¹ Jonathan Z. Smith, „In Comparison a Magic Dwells“, in: Jonathan Z. Smith, *Imagining Religion*, Chicago (IL): Chicago University Press 1982, 19-35.

(2007), na niž navazují další generace badatelů již šestnáct let. V širším obzoru genealogické komparace pak vyniká zejména epická a ambiciózní, ale rozporuplně přijatá syntéza indologa Michaela Witzela *The Origins of the World's Mythologies* (2012). A pozornosti lze doporučit i kolektivní monografii editovanou Kimberley Pattonovou a Benjaminem Rayem, *A Magic Still Dwells* (2000), která mimo jiné znovu zhodnocuje Smithův výše citovaný esej a která znovu vyšla v reprintech v letech 2019 a 2023. Do této knihy přispěla řada významných religionistů-komparatistů (jako např. David Gordon White, Wendy Donigerová nebo William Paden) ve snaze přesvědčit sebe i ostatní o smysluplnosti srovnávací metody v religionistice i tváří v tvář (post-)postmodernímu diskurzu současných humanitních věd. Mimo jiné i samotný J. Z. Smith sem přispěl revizí svého tvrdého odsudku komparace; k jeho novým požadavkům na její smysluplnost se vrátím v závěru, až budu hodnotit nově vydanou monografii *Veles: Slovanské božstvo ve srovnávací perspektivě* od Michaely Gajdoškové Šebetovské.

V českém prostředí nedávno vyšla publikace Jana A. Kozáka *Monomýtus: Syntetické pojednání o teorii mýtu* (2022). Pokud Kozákova kniha byla chválena jako návrat k eliadovskému pojetí porovnávacího přístupu k náboženství v tom nejlepším možném slova smyslu (viz např. esej Zuzany M. Kostičové na stránkách *Náboženského info-servisu*),² nová kniha Michaely Gajdoškové Šebetovské se otevřeně hlásí ke zmiňovanému odkazu Georgese Dumézila – a dokáže jeho jméno prokázat čest. Jestliže je Eliadeho přístup charakteristický takzvanou typologickou komparací, tedy srovnáváním na základě analogií funkcí a podstat náboženských daností, Dumézilovo dílo je typickým představitelem tzv. genealogické komparace, založené na srovnávání histo-

ricky přímo příbuzných a společným původem spjatých náboženských soustav nebo jejich prvků. O genealogickou komparaci jedné konkrétní mytologické postavy se pokouší právě recenzovaná kniha.

Monografie Gajdoškové Šebetovské je poměrně útlý výklad, který svou občasnou lakoničností svezepě kompenzuje rozsahem základny empirických dat použitých ke komparaci a výkladovou průzračností při jejich interpretaci. Struktura knihy je přehledná, a to i z toho důvodu, že si dovoluje příjemný luxus věnovat se právě jedné numinózní postavě známé ze slovanského archaického náboženství: božstvu, které známe v pramenech pod jmény Veles či Volos.

Pro stručném a pro běžného čtenáře možná až přespříliš zhuštěném představení základních teoretických a metodologických východisek přistupuje rovnou k jádru otázky: uvádí možné etymologie jmen daného božstva. To je přístup v bádání o slovanském náboženství obvyklý, neboť často jsou etymologické výklady našim jediným vodítkem k možnému výkladu role daných božstev ve společnosti Slovanů před christianizací.

O Veselovi však máme i jiných zpráv relativně mnoho, a proto je autorka představuje v následující kapitole, v níž systematicky prochází středověké staroruské a staročeské prameny vztahující se k tomuto božstvu. Každou zmínku o ústředním božstvu příhodně uvádí v plném znění a rovněž patřičně komentuje relevanci a autenticitu daného textu jako zdroje pro poznání slovanského náboženství.

V další kapitole pak shrnuje a hodnotí dějiny bádání nad touto božskou postavou a uvádí teorie jejího významu, které jsou zcela nezbytné jak pro pochopení následující komparace, ale i toho, v jakém ohledu je práce Gajdoškové Šebetovské ve vztahu k předchozímu bádání vlastně novátorská a představuje na základě některých již dlouhou známých skutečností nové vhledy. Autorčin postoj lze ve zkratce charakterizovat zdvořilým odmítnutím „teorie základního mýtu“ Vjačeslava V. Ivanova a Vladimira N. Toporova o údajném kosmickém souboji Velesa a Peruna, stejně jako zpochybněním časté asociace Velesova epiteta *skotijb bogъ* s přímočaře zemědě-

2 Zuzana M. Kostičová, „Děti Eliadovy: Esejistické zamýšlení nad Monomýtem Jana Kozáka“ [online], *Dingir: náboženský info-servis*, < <https://info.dingir.cz/2022/10/deti-elivadovy-esejisticke-zamysleni-nad-monomytem-jana-kozaka/>>, 21. 10. 2022 [16. 10. 2023]. Viz též tematickou sekci „Monomýtus Jana A. Kozáka“ v tomto čísle.

skou a plodností funkcí tohoto božstva. Její přístup je oproti tomu význačný jasným příkladem k hypotézám, jež naznačili v sedmdesátých letech Roman Jakobson a v nultých pak Martin Golema – Gajdošíková Šebetovská však tyto závěry dovádí dál nejen jejich jasným usazením do dumézilovského schématu srovnávání indoevropských náboženství, ale i jejich opětovným promyšlením v zrcadle nově snesených komparativních dat, které sama objevila.

Tato data jsou systematicky předložena hned v následující části „Příbuzné postavy“. Autorka zde prochází katalogem postav přirovnávaných k Velesovi, ať už je to litevský Velnias, severský Ódinn, vědský Varuna či originální osetský Afsati. Následně představuje i nemytologické, tedy folklorní paralely: východoslovanského Volcha Vseslavjeviče z bylin a vodníka, čerta a lešního (lesního ducha) z lidové demonologie, či numinózní postavy jako je folklorní „vlčí pastýř“ či lidové pojetí světce Blažej. Ačkoliv řada z nich byla s Velesem porovnávána již dříve, autorka dokáže ve všech případech vykázat nové a nečekané spojitosti.

Tím vším si však jen připravuje půdu pro následující a nejvýznamnější část práce, kde jsou všechna předchozí zjištění, analýzy pramenů a srovnání postav využity a umně spleteny do pokusu o rekonstrukci několika významných „sémantických okruhů“, které podle autorky byly s daným božstvem spjaté. Komparativní vlákna se tak spojují v první řadě do uzlu okolo pojmenování *skotijb bogъ*, „skotí bůh“ – autorka přehodnocuje Velesův možný vztah ke skotu jako symbolu bohatství a prosperity a jeho pravděpodobně zoomorfni podobu. Ve spojitosti s komplexem vlčího pastýře, který byl zkoumán v rámci folklorních paralel, a v návaznosti na výzkumy Martina Golemy tak ukazuje Velesovu hypotetickou funkci coby strážce stád a pastvin, který garantuje bezpečí skotu paradoxně tím, že jako ambivalentní postava velí divoké fauně za hranicemi lidského osídlení. Za hranice lidského světa směřuje i druhý sémantický okruh, spojující Velesa s patronátem nad zvěřím a dušemi zemřelých. Do této souvislosti klade i jeho asociaci se symbolickými významy smyček a poutání, stejně jako

patronát nad nemocemi – jejich způsobování či ochranu od nich. Jako božská postava metafyzizující cizost a jinakost se tak Veles ukazuje ve třetím sémantickém okruhu, jenž je dále doplněn o čtvrtý, zkoumající jeho spojitosti s magií, archaickou poezií a hudbou; k této Velesově kompetenci se však autorka staví o něco rezervovaněji.

Již bylo řečeno, že autorčiny komparativní kroky probíhají v genealogickém pojetí srovnávání a zároveň jsou pevně usazeny ve specifickém dumézilovském rámci, který bývá označován jako trojfunkční teorie: ohledávána jsou zde božstva a postavy tzv. „varunovského pólu první funkce“ a Gajdošíková Šebetovská ukazuje, že tento směr výkladu Velesa jako boha pastvin, divočiny, zvěřím a možná i magie se ukazuje mnohem slibnější a produktivnější, než jeho obvyklý výklad jako prostého zemědělského božstva třetí funkce. Důkladná komparace s mnoha daty z mytologií a folkloru navíc jasně ukazuje, že takový přístup poskytuje mnohem hmatatelnější a přesvědčivější výsledky než například nedávný pokus o typologické srovnávání Velesa s tricksterskými postavami, který provedli Giuseppe Maiello a Nikola Danišová.³

Kriticky je ovšem nutno přiznat, že když dojde na finální rekonstrukci sémantických okruhů spjatých s Velesem, některá autorčina tvrzení občas mohou působit poněkud kruhově (např. u Velesa vzhledem k jeho přídomek předpokládáme zoomorfii, srovnáme jej tedy s příbuznými postavami, které všechny měly schopnost zvířecí metamorfózy, ergo „je bez větších pochyb možné tvrdit, že i Veles mohl mít schopnost proměnit se ve zvíře“, s. 131), anebo vyhlížejí jako přání otcem myšlenky („[Velesovou] výchozí podobou mohl být buď bohatý příslušník vyšší společenské třídy, případně zarostlý (jednooký) stařec“, s. 132). Když si ale uvědomíme, že v daných případech nejde o kategorická a definitivní tvrzení, nýbrž spíše o hypotetické body opatrné rekonstrukce postavené na předchozí důsledné

3 Giuseppe Maiello – Nikola Danišová, „Veles as a Slavic mythological trickster“, in: Patrice Lajoye – Stamatios Zochios (eds.), *New Researches on the religion and mythology of the Pagan Slavs 2*, Lisieux: Lingva 2023, 47-76.

komparativní analýze (což si autorka plně uvědomuje a otevřeně a mile to přiznává, viz s. 167), jsou občasně argumentační či stylové neopatrnosti omluvitelné.

Po veškeré komparační a rekonstrukční práci rovněž před čtenářem-religionistou vystává jedna zásadní otázka: pakliže je Veles genealogickým úběžníkem, v němž se střetává vliv či příbuzenství s řadou jiných podobných božstev či numinózních postav, musíme se ptát, zda tato božská postava vyvstává v každém jednotlivém případě (včetně slovanského Velesa) jako nějaká esence daného božstva, tedy jako „soubor funkcí skrytých pod jménem“, jak by to např. formulovala moskevská etnolingvistická škola? Byla tedy tato postava jakýmsi komplexním symbolickým svazkem nebo uzlem, který se v různých kulturách a v různých časech projevoval pod jinými jmény, ale jeho „podstata“ zůstává nějak stejná? Anebo si tyto kultury v různých érách zkrátka utvářejí nezávisle na sobě a kulturně-podminěně symbolické komplexy, které jsou si „náhodou“ podobné, včetně takových nahodilých detailů jako je asociace s provazy, svazováním a nemocemi hrdla, například?

Důkladná práce Michaely Gajdoškové Šebetovské nás směřuje spíše k první možné odpovědi (anebo někam doprostřed mezi nabízené extrémní výklady), jakkoliv se to z pohledu dnešní sebereflexivní a opatrné religionistiky může zdát příliš esencialistické. Přesto se ale podle mne autorce podařilo vláknem srovnávání a propojování dat archaických náboženství i moderního folkloru ukázat, že je možnost výskytu takového symbolického komplexu, který je v různých kulturách propojen genetickými vazbami mezi sebou (tj. vychází z jednoho zdroje, anebo jeden z druhého) a navzdory lokálním specifikům vykazuje shodné rysy, skutečně myslitelná a do jisté míry i vykazatelná.

Její práce zároveň se vši silou a přesvědčivostí ukazuje, že je možné a účelné používat pozdně středověký a raně moderní materiál (např. folklorní démonologii či představy o světcích) ke zdařilým pokusům o rekonstrukci předkřesťanských náboženských představ, k nimž nemáme žádné, nebo jen minimální prameny. To je oblast

výzkumu, jíž se např. v oblasti staroseverského náboženství a skandinávského folkloru zdařile věnuje třeba norský filolog Eldar Heide, americký religionista Frog a jiní autoři.

Paradoxně vzhledem k přesvědčivosti a důslednosti autorčiny komparativní *tour de force* je trochu na škodu pouze samotný úvod, jímž svou srovnávací studii zahajuje. Několika opatrnými zmínkami o tom, že „pochybnosti [o genealogické komparativní metodě] vyjádřilo několik mých kolegů“ (s. 14), ale i pozdější potřebou průběžně omlouvat a obhajovat zvolenou metodu či upozorňovat na její zjevný subjektivní rozměr (např. s. 168), si autorka zbytečně podřezává pod sebou větve – zbytečně proto, že vzhledem ke kvalitě celé práce a vzhledem k autorčině jisté ruce při skládání komparací dohromady i při jejich finální interpretaci není taková apologie vůbec na místě.

V příspěvku “The ‘End’ of Comparison” v již zmiňovaném sborníku J. Z. Smith uvádí, že cílem komparace nesmí nikdy být komparace sama. Její smysl teprve vyvstává za prvé z pevného zakotvení jejích výsledků do společenského, dějinného a kulturního rámce srovnávaných kultur a za druhé z důsledného zhodnocení míry a způsobu, jímž byl komparovaný materiál ovlivněn naším badatelským, a tedy nutně etickým postojem k němu.⁴ Druhému kritériu dostává Gajdošková Šebetovská svým opatrným a otevřeně kritickým přístupem k předchozímu badání, prvnímu se pak snaží dostat v rámci postupné rekonstrukce sémantických okruhů, při níž je postupem textu čím dál zjevnější, že Velesův hypotetický smysl a význam nelze vyvozovat v komparativním vzduchoprázdnu bez vztahu k společenské a kulturní realitě středověkých lidí, jichž se tento symbolický komplex v jejich každodenních životech bezprostředně týkal.

Komparativní metoda je v historické religionistice stále funkčním, perspektiv-

4 Jonathan Z. Smith, „The ‘End’ of Comparison: Redescription and Rectification“, in: Kimberley C. Patton – Benjamin C. Ray (eds.), *A Magic Still Dwells: Comparative Religion in the Postmodern Age*, Berkeley (CA): University of California Press 2000, 237-241.

ním a legitimním heuristickým nástrojem a Gajdošíková Šebetovská to plně prokazuje svou promyšlenou a v rámci žánru a metody velice sevřenou a soudržnou knihou. Neposouvá sice možná teoretická nebo metodologická východiska tohoto religionistického přístupu někam zcela jinam, než byla už v době vrcholné éry Eliadeho a Dumézila. Ale skvěle ukazuje, jaké výsledky tato metoda může poskytovat, když je i dnes aplikována opatrně, sebereflexivně a opřeně o nezbytné znalosti několika starých i moderních jazyků, náboženských tradic a solidně uchopeného evropského folkloru. Četba její knihy je napínavá a zá-

bavná, a i když třeba se všemi jejími závěry či konkrétními dílčími tahy nemusí čtenář plně souhlasit, autorka jednoznačně prokazuje, že Jonathan Z. Smith měl svým způsobem pravdu: ve srovnávání skutečně spočívá jistě nepopíratelné kouzlo.

JIŘÍ DYNDÁ

Religio: Revue pro religionistiku
32/1, 2024, 241-245.

<https://doi.org/10.5817/Rel2024-37984>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).